

Людмила РИБЧЕНКО
(Київ, Україна)

**Документальний фонд
з обліку людських втрат
Національного музею історії
Великої Вітчизняної війни
1941 – 1945 років як джерело
з вивчення проблеми
радянських військових
мобілізацій 1943 – 1944 рр.**

Проблема історії Великої Вітчизняної війни, участі в ній українців на сьогоднішній день є вельми актуальною. Зі здобуттям Україною незалежності розпочато процес переосмислення українського виміру у війні. Зважуються злочини, заподіяні народові, як нацистською, так і комуністичною сторонами. Попри значну кількість нових історичних праць, багато питань, які є надзвичайно важливими для розуміння суті минулих подій, усе ще залишаються недослідженими. Одним із них є проблема радянських військових мобілізацій на території України під час її визволення та участь місцевого поповнення в наступальних боях.

Вітчизняні науковці порушили дану проблему лише в 1990-х рр. Одним із перших основні її аспекти висвітлив М.В. Коваль у праці “Україна 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” [1, с.78]. Спробу загальної постановки проблеми зроблено дослідниками О.Є. Лисенком та І.Т. Муковським в одному з розділів монографії “Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни” [2, с.393–405]. Низку публікацій про безконтрольне, а інколи навіть злочинне використання нового поповнення в битві за Дніпро та визволенні України було підготовлено В.Ю. Королем [3]. Плідно займається вивченням даної теми дослідник В.А. Гриневич, який є автором відповідних розділів у таких фундаментальних працях: “Історія українського війська (1917–1995 рр.)”, “Політична історія України ХХ ст.”, “Україна і Росія в історичній ретроспективі” [4] тощо.

Стосовно оцінок процесу мобілізацій, то серед науковців-істориків та громадськості немає єдиної думки. Дехто з дослідників жорстоке ставлення до мобілізованих з України вважає наслідком існуючого у той час у верхніх ешелонах влади стереотипу «українського зрадництва» і наполягає на визнанні діяльності «польових військкоматів» злочином проти українського народу. Інші ж переконані, що дана проблема не має національного або політичного забарвлення, а є складовою вивчення питання ціни перемоги. Великі втрати серед поповнення пояснюються жорстким опором противника, прорахунками й помилками радянського командування.

Але обидва табори сходяться на думці, що це питання потребує детального вивчення, залучення нових джерел, обґрунтування та узагальнення даних. У даному дослідженні пропонується аналіз документів фонду людських втрат України, що зберігається в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років. Ці матеріали відображають процес проведення військових мобілізацій в окремих населених пунктах та дають можливість скласти реальну загальну картину даного процесу.

Науково-дослідницька робота є органічною складовою частиною всієї багатогранної діяльності Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». В її основу покладено сучасну концепцію історії України в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах, що були найбільшою трагедією для українського народу. З метою вивчення та представлення в експозиції проблеми втрат України у війні науковці музею з власної ініціативи розпочали вивчення унікальних документів – сповіщень про загибель, так званих «похоронок».

До недавнього часу цей масив документів був розпорошений по обласних та районних військкоматах України і їх комплексне дослідження було досить проблематичним. На початку 1990-х рр. працівниками музею було здійснено декілька відряджень для роботи в районних та обласних військкоматах. За їх результатами експозиція поповнилася розділами: «Втрачені роди України», «Вдови» тощо.

У 1995 р., під час реекспозиції, у «Залі Пам'яті» музею були представлені «похоронки» полеглих воїнів із села Мельники Чорнобаївського району Черкаської області, в якому після війни проживало 268 вдів. Сповідання про загибель були викладені у вигляді «скорботної ріки», в якій у долі одного села віддзеркалювалася трагедія всієї України.

У 2003 р. до 60-річчя визволення Києва та у 2005 р. до 60-річчя Перемоги також відбулися ювілейні виставки: «І пам'ять і слава...» та «Переможці». На них уперше в повному обсязі були представлені передані на той час на тимчасове експонування Міністерством оборони на прохання керівництва Меморіального комплексу «похоронки» з військкоматів м. Києва, Київської області та по декілька справ з усіх областей України й АР Крим.

В експозиціях згаданих вище виставок сповіщення про загибель стали не лише музейним предметом, а й документальним джерелом. З їх допомогою вдалося дослідити, реконструювати долі десятків киян та мешканців інших українських міст і сіл, відтворити трагедію війни у масштабах України – від окремих вулиць, будинків, сіл до конкретних родин. Вони також наочно засвідчили ціну здобутої Перемоги, рівний ступінь героїки і жертвності представників усіх регіонів нашої Батьківщини.

За результатами підготовки до виставки науковцями музею були складені додаткові списки загиблих воїнів, які стали складовою частиною чергового тому “Книги Пам'яті України. Місто-герой Київ. У вічному боргу”, що побачив світ у 2005 р. [5, с.129–174]. Також за допомогою переданих документів було підготовлено низку статей із питань історії військових некрополів м. Києва, втрат у ході оборони та визволення нашої столиці тощо [6].

Роботу колективу музею з «похоронками» високо оцінили Президент України та Міністр оборони, які 9 травня 2006 р. відвідали Меморіальний комплекс. Вони задовольнили численні прохання керівництва музею передати справи зі сповіщеннями про загибель з усіх областей України та АР Крим до музею на постійне зберігання. Міністром оборони було ухвалене рішення від 22.06.2006 р. № 6460/з щодо передачі цих справ. Протягом 2006–2008 рр. співробітниками музею було здійснено низку відряджень до усіх областей України, з яких привезено понад 7 тис. справ.

Отримані справи – це зброшуровані томи, що мають у собі сповіщення про загибель, які надходили до військкоматів із військових частин. Сповіщення різної форми, не завжди на бланках, іноді написані від руки. Часто до таких сповіщень додаються останні листи воїна, його особисті документи, довідки про склад сім'ї тощо. Відразу стало зрозуміло, що дані документи – це гігантський науковий айсберг, який ще ніхто не вивчав.

Серед «похоронок» на рядових та офіцерів Червоної армії, виданих як діючими військовими частинами, санітарними та лікувальними

установами, так і районними військкоматами, є унікальні документи, так звані «документи з уточнення втрат» – завірені місцевими сільрадами довідки, свідоцтва, акти про факти проведення мобілізації «польовими військкоматами» та про трагічні долі односельців, що загинули одразу після призову.

Перші такі документи почали з'являтися невдовзі після визволення населених пунктів України. У своїх довідках мешканці сіл свідчили про призов й загибель щойно мобілізованих односельчан поруч зі своїми домівками. Метою складання актів було: по-перше, довести факт призову односельця на військову службу, потрібний для надання родині статусу родини військовослужбовця, по-друге, підтвердити його загибель для надання військкоматом родині сповіщення про загибель встановленого зразка й призначення пільг, передбачених чинним законодавством.

Наступна хвиля «документів з уточнення втрат» з'явилася вже після завершення війни. Багато родин військовозобов'язаних, мобілізованих у ході визволення, до кінця 1945 р. так і не отримали жодної звістки з фронту. Вони розпочали їх розшук. Воліли мати будь-яку інформацію про долю рідних, а також підтвердити факт призову розшукуваного до діючої армії для отримання статусу родини військовослужбовця.

Першим каталізатором даного процесу стала Директива Головного штабу Сухопутних військ Радянської армії № орг/4/751524 від 24.04.1946 р. – так звана Директива про «подвірне опитування» стосовно воїнів, що не повернулися з війни. Директива наказувала військкоматам зібрати відомості про воїнів, з якими був утрачений зв'язок у період Великої Вітчизняної війни, й оформити їх загальним порядком на спеціальних бланках (Форма 2 БП). У разі відсутності в родині довідок про проведення мобілізації, факт останньої міг бути підтверджений свідченнями очевидців або односельців. Як правило, після перевірки документів таким родинам видавалось сповіщення на зниклого безвісти. Сім'ям, що мали підстави на отримання допомоги, починали виплачуватися пенсії у зв'язку із втратою годувальника.

Так, значна кількість витягів та актів, складених свідками-односельцями одразу після проведеної мобілізації, зберігається у справах Вище-Дубечанського РВК Київської області. В іменному списку на колишніх військовослужбовців, загиблих у боях (список складається з 1035 осіб, що зникли безвісти в жовтні – грудні 1943 р.), у графі «яким РВК мобілізований» найчастіше значиться: «передовими частинами 1-го Українського фронту». У справі № 013 десятки зазначених вище актів про те, що, наприклад, «Мусієнко Самійло Остапович із с. Мала

Дубечня, 1909 р.н., був призваний польовим військкоматом у 1943 р. у вересні 20 дня і перебував в армії до листопада 4 дня, де й загинув під час наступу на Київ»; «Карин Михайло Васильович з с. Соболівка, 1905 р.н., узятий передовими частинами 20 вересня 1943 р. на фронт, де пробув до 30 жовтня 1943 р. і в боях за визволення Києва загинув»; «Молот Гаврило Гаврилович із с. Тарасовичі, 1925 р.н., 10 жовтня 1943 р. був мобілізований польовим військкоматом у ряди РСЧА і при форсуванні р. Ірпінь 20 жовтня був убитий»; «Шестопад Андрій Павлович із с. В.Дубечня був узятий передовими частинами 25 вересня 1943 р. і загинув 11 жовтня 1943 р.»; «Кабиш Василь Андрійович із с. Тарасівка, 1902 р.н., 8 вересня 1943 р. мобілізований передовими частинами в РСЧА і був убитий 30 жовтня 1943 р. у с. Ясногородка» [7, арк.13, 14,17, 26, 39].

У документі сільської Ради с. Старі Петрівці зазначено:

“Журавель Андрій Корнійович, 1912 р.н., 20.10.1943 р. призваний польовим військкоматом у РСЧА і 4.11.1943 р. був убитий на полі бою за взяття Києва, похований у лісі біля Пущі-Водиці” [7, арк.41].

Того самого дня у Пущі-Водиці загинув новобранець із Старих Петрівців Чухманенко Григорій Семенович, який зовсім недалеко відійшов від власного дому [7, арк.46].

Багато було щойно мобілізованих, які воювали лише один день. З довідки військової частини №5285 дізнаємося, що житель с. Петрівське Мельниченко Григорій Іванович, 1908 р.н., 13.10.1943 р. таємно провів бійців цієї військової частини без втрат, завдяки чому було визволено с. Петрівське, проте в цей самий день при виконанні розвідувального завдання боєць загинув. Військова частина висловила клопотання про нагородження загиблого орденом Червоної Зірки [8, арк.146].

Житель с. Гута-Межигірська Топол Іван Федорович теж воїн – «однорічник», який так само у своєму селі був убитий і похований, про що й свідчить довідка про «мобілізованого передовими частинами 132-го протитанкового винищувального батальйону» [8, арк.139].

З наведеного вище випливає, що щойно мобілізовані мешканці визволених українських сіл одразу потрапили в бій. До того ж (оскільки в родинях не залишилось документів про їхній призов) переважна частина їх не була взята на військовий облік.

Варто зауважити, що у 1943 р. порядок мобілізації військовозобов'язаних значно змінився від попереднього. У 1941-му р. призов та

мобілізація проводилися військоматами. Тепер армія отримала дозвіл самій проводити поповнення своїх військ. Діяв наказ Ставки ВГК № 089 «Про призів до Червоної армії громадян, що мешкають на визволених від окупації територіях» в якому йшлося про таке:

«Оскільки діюча армія повинна своєчасно отримувати поповнення живою силою, а підготовлений військовий контингент тилу через транспортні труднощі затримується в дорозі й прибуває у діючі частини несвоєчасно, військові ради армій отримують дозвіл на самостійне поповнення своїх частин живою силою в ході наступу» [9, арк.41].

Вікові межі мобілізованих установлювались у більш ширших межах – від 17 до 50 років. Відсів, бойова підготовка щойно призваних мала проходити в армійських запасних полках упродовж лише 15 днів [10, арк.231].

На початку січня 1943 р. на його виконання у війська була розіслана відповідна «Інструкція про проведення мобілізації з визволених територій». Відповідно до її змісту одразу ж після визволення населених пунктів серед населення повинно було проводитися усне оповіщення про мобілізацію із зазначенням часу, пункту й місця збору. На збірному пункті призовна комісія, що складалася з уповноваженого від РВК, від запасного полку, заступника міського райвиконкому чи голови сільради, представника місцевого відділу (НКВС) та двох лікарів, мала проводити політичний, фізичний відбір, зарахування до лав Червоної армії. Зі збірних пунктів мобілізовані мали командами направлятися до армійських запасних полків, де після медичного огляду, санітарної обробки й розподілу по підрозділах полків, повинні були починати проводити бойову підготовку [11, арк.37–38].

Таким був офіційний порядок проведення мобілізацій військовозобов'язаних, які раніше не служили в діючій армії. Майже без змін він проіснував увесь 1943 рік. Проте з першого дня мобілізацій із визволених територій військові частини припускалися порушення навіть таких, значно обмежених й суворих, правил мобілізації. У складеній з цього приводу Директиві начальника Головного управління формування й комплектування Червоної армії № М/1/1562 від 4.11.1943 р. зазначалося:

“У практиці проведення мобілізації військовозобов'язаних військовими частинами фронтів та армій на території, визволеній від німецької окупації, мали місце ряд порушень, зокрема:

- 1) військові з'єднання й окремі частини під час визволення від німецьких окупантів територій проводять на ходу зарахування військовозобов'язаних до складу своїх частин без складання іменних списків, не залишаючи жодних даних про людей у сільрадах. У результаті цих поспішних дій військкомати на місцях до сих пір не можуть розібратися, хто був призваний на військову службу до РСЧА, а кого з них вважати забраним німцями;
- 2) медична перевірка при такому поспіху мобілізації військовозобов'язаних, як правило, не проводиться, внаслідок чого в армію потрапляють військовозобов'язані, не придатні до військової служби, а також із заразними хворобами;
- 3) призивались в армію спеціалісти й кваліфіковані робітники народного господарства, які підлягають бронюванню;
- 4) прийом і зарахування на укомплектування військових частин мобілізованими військовозобов'язаними відбувався в окремих випадках не організовано. Траплялося, що в бій ішли зовсім не навчені військовій справі, не обмундировані;
- 5) політичний відбір мобілізованих належним чином не проводиться, тому це не позбавляє можливості потрапляння до РСЧА зрадників та шпигунів [12, арк.54–56].

Для усунення зазначених недоліків із листопада 1943 р. Ставкою ВГК було прийняте рішення: мобілізацію військовим частинами діючої армії дозволити проводити лише в районах бойових дій у зоні близько 50 км від лінії фронту. За її межами – територія військових комісаріатів, куди повинні були передаватися списки на всіх мобілізованих. Також армії дозволялося мобілізувати військовозобов'язаних до 50-річного віку, але лише придатних для строївої служби в армії. Призовники 1925 р.н. та 1926 р.н. направлялися через військкомати до запасних частин Військових округів [13, арк.4].

Проте спроби вищого командування взяти процес армійських мобілізацій під свій контроль залишилися лише на папері. На практиці й надалі відбувалися значні порушення. Про них знову свідчать «документи з уточнення втрат».

Зокрема, довідки про факти мобілізації та загибелі щойно призваних зі справ Обухівського району. Так, у довідці сільської ради, виданій громадянці Литвиненко Катерині Михайлівні, уродженці с. Обухів-ІІ, 1910 року народження, значиться, що її чоловік – Литвиненко Петро Миколайович

«був призваний на фронт передовими частинами діючої армії 21 грудня 1943 р. Сімейний склад такий: донька Олена 1936 р.н., Ганна 1938 р.н., Надія 1940 р.н., син Олексій 1943 р.н. Дружина із сільським господарством пов'язана» [14, арк.54].

З довідки Геращенко Віри Семенівни, виданої Обухівською сільрадою № 1, дізнаємося про те, що

«її чоловік – Геращенко Василь Іванович у 1943 році призваний в Червону армію і на полі бою 26.12. 1943 року вбитий. Похований своєю сім'єю власним коштом у м. Обухів-І Обухівського району. Довідка видана для одержання «ізвіщення» [14, арк.92].

Свідки підтверджували таку саму долю Живаго Сергія Івановича, який

«загинув 3.01.1944 р. на полі бою і був похоронений сім'єю в с. Обухів», Куліша Михайла Івановича – вбитого на полі бою 28.12.1943 р., Михайлюка Грицька Гавриловича й Назаренка Олексія Логвиновича – обоє «вбиті при захисті СРСР 29 грудня 1943 р. й поховані вдома», Музички Івана Омеляновича, загиблого 6.01.1944 р. й похованого 58-річною матір'ю в с. Обухів – II» [14, арк.170].

Наведені з Обухівщини документи датовані груднем-січнем 1944 р. Вони свідчать, про те, що армійські військові мобілізації на визволеній території й надалі проводилися із значними порушеннями. Знову їх вели не армійські призовні комісії, а «передові частини» або «польові військкомати». Щойно мобілізовані не проходили належного документального оформлення, військової підготовки, до родин загиблих не відправлялося сповіщення про їх загибель.

Поруч з актами зберігаються й сповіщення про загибель, видані військовими частинами, але вони також не є підтвердженням, що мобілізовані щойно місцеві мешканці були занесені до іменних списків цієї частини. Так, наприклад, у «похоронці» на червоноармійця Бову Якова Кириловича йдеться про те, що він зник безвісти 29.12. 1943 р. біля с. Германівська Слобідка Обухівського району Київської області й був «при військовій частині № 42779» [14, арк. 57].

Невідомо, в якій частині воював й Максим Сулима – житель с. Германівська Слобідка. Ні сповіщення про загибель, ні даних у Книзі Пам'яті про його долю немає. Залишився загиблий визволитель лише

у пам'яті односельців. Клименко Іван Кирилович 1923 р.н., колишній мешканець цього села, у своїх спогадах розповів наступне

«Коли появилися наші, то польовий військкомат зібрав усіх військовополонених, зібрав тих, хто повернувся з полону, зібрав тих, хто за ці роки підріс до того (коротка пауза) до воєнного службовця [до призовного віку]. До призову оце всіх цих зібрав, і їх вигнали за село, сказали, що треба взяти оту могилу. А на тій могилі були німці з кулеметом. І там їх всіх перестріляли. (пауза) Тому що рушницю дали на п'ять чоловік одну, у своїй одежі погнали брати цю дорогу... цю могила. А на спині і мати дала мішка, там білизну напевне і... То німці їх всіх перестріляли. (коротка пауза) І батьки пішли туди на поле до тої могили, забрали своїх дітей і поховали. Принесли у село і поховали. Мій сусід, наприклад, Сергій Сєкало, Сєкало – це прізвисько, а прізвище Сулима, (коротка пауза) свого сина, Максима, приніс на плечах. (коротка пауза) Не було волів, не було повозки, не було конячки. Приніс на плечах і так (пауза)» [15].

Наведені спогади підтверджують зроблені вище висновки про значні порушення у проведенні на визволеній території мобілізації місцевого населення, а також наводять на думку про те, що навіть серед документів, що уточнюють воєнні втрати, немає всієї інформації про багатьох жертв злочинного використання поповнення в наступальних боях. Багато воїнів із загиблого у першому бою місцевого поповнення й досі залишаються не облікованими, навіть як зниклі безвісти.

Підводячи підсумки проведеного дослідження слід зазначити, що проблема радянських військових мобілізацій на визволеній території потребує подальшого свого вивчення й, оскільки в даному процесі офіційно задекларовані правила значно відрізняються від проведеного на практиці, майбутні роботи передбачають обов'язкове залучення такого виду джерела, як «документи з уточнення втрат», що зберігаються в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни. Ці документи дають змогу слідом за з'ясуванням долі окремих мобілізованих військовослужбовців, мешканців одного села або міста, скласти загальну правдиву картину даного процесу в масштабах всієї України.

Джерела та література

1. Коваль М. В. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.

2. *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни – К., 1996. – С.393–405.

3. *Король В.Ю.* Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944рр.)// Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С.16–34; *Король В.Ю.* Битва за Дніпро і Київ: героїзм і трагедія. (Маловідомі сторінки)// Военна історія. – 2003. – № 5–6. – С.25–38.

4. *Гриневиц В.А.* Радянські військові мобілізації в Україні. // *Гриневиц В., Гриневиц Л., Якимович Б.* Історія Українського війська (1917–1995). – Львів, 1996. – С. 370-395; *Гриневиц В.А.* Німецько-радянська війна 1941 – 1945 рр. // *Кучер В.І., Гриневиц В.А., Коваль В.С.* Політична історія України. XX ст.: У 6 т. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – К., 2003. – С.220–245; *Гриневиц В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський аспект для України. – К., 2004. – С. 184–202.

5. Книга Пам'яті України – Місто-герой Київ. “У вічному боргу”. – К., 2005.

6. *Смолярчук Н., Пасічко Я.* Парк Слави – парк Героїв // Військовий музей. – 2006. – Вип.7. – С.71-86; *Смолярчук Н.* “Пам'ять і Слава...” (За матеріалами повідомлень про загибель, що зберігаються в Меморіальному комплексі “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”) // Сторінки воєнної історії України. – 2005. – Вип.9, Частина 1. – С. 227–236.

7. Фонди Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років (*Далі* – НМІВВВ) – ТФ – 4270.

8. Фонди НМІВВВ – ТФ – 4275.

9. Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (*Далі* – ЦАМО РФ). – Ф. 209. – Оп. 999. – Спр.446.

10. ЦАМО. – Ф. 203. – Оп. 2870. – Спр. 22.

11. ЦАМО. – Ф.169Азп. – Оп.14309с. – Спр.1.

12. ЦАМО. – Ф. 151. – Оп. 13014. – Спр. 90.

13. ЦАМО. – Ф. 131. – Оп. 12951. – Спр. 60.

14. Фонди НМІВВВ – ТФ – 4407.

15. International Slave- und Forced Labourers Documentation Project. Інтерв'ю з Клименком Іваном Кириловичем, м. Київ, 26.01.2006 р.

Людмила Рибченко (Київ, Україна) Документальний фонд з обліку людських втрат Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років як джерело з вивчення проблеми радянських військових мобілізацій 1943 – 1944 років

Розглядаються загальні тенденції мобілізаційної політики на період початку визволення України та аналізуються її нововведення у частині

мобілізації населення з щойно визволених територій. На конкретних прикладах висвітлюється процес мобілізації та використання нового поповнення у ході боїв. Зроблено висновок про невідповідність фактичного проведення мобілізації задекларованим правилам.

Ключові слова: Національний музей історії Великої Вітчизняної війни, мобілізаційна політика, документація

Людмила Рыбченко (Киев, Украина) **Документальный фонд учета человеческих потерь Национального музея истории Великой Отечественной войны 1941–1945 годов как источник изучения проблемы советских военных мобилизаций 1943–1944 годов**

Рассматриваются общие тенденции советской воинской мобилизационной политики в период начала освобождения Украины, анализируются ее нововведения, в части проведения мобилизации населения с недавно освобожденной территории. На конкретных примерах освещается непосредственный процесс мобилизации и использования нового пополнения в ходе боев. Сделан вывод о несоответствии фактического проведения мобилизаций с задекларированными правилами.

Ключевые слова: Национальный музей истории Великой Отечественной войны, мобилизационная политика, документація

Ljudmila Ribchenko (Kyiv, Ukraine) **Documental fund of accounting human losses of the National museum of the Great Patriotic war of 1941–1945 history as a source of studying the problem of soviet military mobilization 1943–1944.**

The article analyzes general tendencies of the Soviet military mobilization policy in the period of the beginning of the liberation of Ukraine as well as its innovations with regard to the mobilization campaign on the newly liberated territories. It cites a series of examples to illustrate the mobilization process and the use of new reinforcements during the battles. The author comes to the conclusion that the mobilization practice did not adhere to the established rules.

Key words: The National museum of the Great Patriotic war history, mobilization policy, documentation